

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ УПРАВЛІННЯ ПРОЕКТАМИ ЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

У статті досліджуються проблеми і перспективи управління проектами зі збереження культурних цінностей з точки зору теорії культури та розвитку національної культури.

Ключові слова: теорія культури, держава, державна культурна політика, національний культурний простір, управління проектами, культурні цінності.

In article are analyzed basic theoretical approaches in studying of a phenomenon of culture al values development at the present stage and value as main factor of culture.

Keywords: theory of culture, state, state cultural policy, national cultural area, project Management, cultural values.

Проблема культурологічних аспектів збереження культурних цінностей має значну кількість теоретико-концептуальних трактувань, тому існує необхідність формулювання сучасних комплексних теоретичних підходів щодо управління проектами повернення та збереження культурних цінностей. Головною метою статті є аналіз основних теоретичних і практичних підходів до вивчення проблеми управління проектами зі збереження культурних цінностей, яка пов'язана із глобальними соціокультурними трансформаціями.

Аналізуючи сучасні тенденції розвитку вітчизняної культури, В.Г. Чернець стверджує, що українська культура – це цілісна система духовного світу. Вона найповніше виражає духовний світ народу, його складні історико-культурні витоки, міжнаціональний, регіональний і світовий характер. Культура українського народу – унікальне явище не тільки слов'янської, а й загальнолюдської культури. Вона ввібрала в себе все краще, що створено нацією, акумулювала в собі духовно-інтелектуальні, морально-етичні та естетичні надбання слов'янства, європейської та світової людності [17].

Питання законодавства та нормативних актів, державного управління процесами повернення культурної спадщини порушено у численних публікаціях, зокрема у працях В.І. Акуленко [8].

Основу чинної системи законів, що стосуються питань культурної спадщини в Україні, закладено ще в останній чверті ХХ ст., коли Україна перебувала в складі СРСР. У незалежній Україні правова база культурної сфери, зокрема охорони культурної спадщини та реституції, була закладена таким актом, як "Основи законодавства України про культуру", які "визначають правові, економічні, соціальні відносини у сфері створення, поширення, збереження та використання культурних цінностей і спрямовані на: реалізацію суверенних прав України у сфері культури; відродження і розвиток культури української нації та культури національних меншин, які проживають на території України; забезпечення свободи творчості, вільного розвитку культурно-мистецьких процесів, професійної та самодіяльної художньої творчості; реалізацію прав громадян на доступ до культурних цінностей [2]. Багато положень "Основ" залишилося у спадок та не відповідало потребам посткомуністичного українського суспільства, тому формалізація сучасної законодавчої бази в Україні мала надзвичайно важливе значення в контексті становлення її як самостійної держави. Окрім того, розпочався процес наукового теоретико-методологічного переосмислення повернення культурної спадщини в Україні.

Правовим фундаментом розвитку галузевого законодавства стало прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України, в якій 11-ю статтею було проголошено, що держава сприяє консолідації та розвитку нації, її історичної свідомості, традиції і культури, а 54-ю статтею – гарантовано охорону культурної спадщини на законодавчому рівні. Ця ж стаття передбачає розробку та втілення державних заходів із поверненням в Україну культурних цінностей, які опинилися за її межами. Основи правової охорони культурної спадщини закріплено також 66-ю статтею Конституції, у якій громадяни України зобов'язуються не заподіяти шкоди природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ними збитки, у разі їхнього пошкодження [1].

Згодом Парламентом було ухвалено низку законів, що окремо регламентували діяльність у музейній, архівній, бібліотечній сферах, використанні й охороні культурних цінностей, що підвищувало ефективність соціокультурного проектування.

Прикладом вдалого управління проектом може бути проект-виставка "Реліквії старого київського самоврядування", організована Національним музеєм історії України і Музеєм історичних та культурних реліквій родини Шереметьєвих. Вона присвячена Дню Києва, Міжнародному дню музеїв і проведенню щорічного свята "Тиждень Європи в Україні". Головна мета виставки – висвітлити демократичні принципи та історичні основи старого київського самоврядування, яке своїми витоками сягає європейської традиції організації життя міста на основі Магдебурзького права.

У виставці брали участь вісім музеїв, архівів та бібліотек з п'яти країн: Німеччини, Польщі, Росії, Швеції та України. Це провідні культурно-освітні та наукові установи: Національний музей воєнної історії Швеції – Військовий музей у Стокгольмі, Музей Війська Польського, Баварська державна бібліотека, Російська національна бібліотека, Національний музей історії України, Центральний державний історичний архів України у м. Києві, Музей історії міста Києва, Музей історичних та культурних реліквій родини Шереметьєвих.

Уся експозиція є унікальною. Зарубіжна частина експонатів виставки раніше не була представлена в Україні. Серед раритетів виставки - атрибути київської влади XVI – XVII ст.: герб, прапор та міська печатка. Остання датується першою половиною XVI ст. і є найранішим експонатом виставки. Печатка вперше надана для публічного експонування Музеєм історичних та культурних реліквій родини Шереметьєвих. Разом із печаткою з приватної колекції Шереметьєвих в експозиції були представлені матриці ще двох печаток – м. Києва кінця XVII ст. і київської радці Василя Федоровича Ходики.

Вперше після більш 360-річної перерви в Київ повернено прапор київського міського самоврядування із зображенням на ньому герба Києва. Прапор нині зберігається у Державній колекції трофеїв Швеції.

Одним з найцінніших артефактів є "Гербовник Георга Ортенбурга" 1602–1604 рр. (список гербівника Конрада Грюненберга 1480 р.). Масивний паперовий рукопис об'ємом 389 сторінок містить 20 малюнків та більш ніж 2000 гербів у техніці темперного живопису. Поміж ними - найраніше відоме живописне зображення герба Києва.

Музей Війська Польського в межах цього проекту представлено вісьмома графічними творами другої половини XVII ст. Це копії малюнків Абрагама ван Вестерфельда з воєнної кампанії литовського гетьмана Януша Радзивілла 1651 р. Вони допомагають створити історичну панораму того часу, відчувати героїзм і трагізм збройної боротьби. Малюнки прапорів з архіву Януша Радзивілла, що зберігаються у Відділі рукопису Національної бібліотеки Росії, є ключем до таємниці трофеїв, узятих в упокорених київських міщан кількасот років тому.

Цю тему розвиває пам'ятна медаль на здобуття Києва литовським гетьманом Янушем Радзивілом "Kiovia Recepta. MDCLI" (Київська фортеця. 1651). Автором карбованої у Гданську медалі був відомий західноєвропейський медальєр Себастьян Дадлер.

Хронологічно експозицію виставки завершують документи Державного історичного архіву України у м. Києві. Це грамоти підтвердження на війтівство другої половини XVII ст. Одна – від 20 лютого 1667 р. царя Олексія Михайловича про затвердження Данила Полоцького на уряді київського війта пожиттєво, а друга - від 29 лютого 1700 р. царя Петра I про затвердження Дмитра Полоцького на тому ж уряді, відповідно до універсалу гетьмана Івана Мазепи.

Управління цим проектом повністю відповідає міжнародним стандартам ефективної соціокультурної діяльності та ґрунтується на аналізі сучасних культурологічних процесів.

Керівники проекту Сергій Чайковський – генеральний директор Національного музею історії України, Олексій Шереметьєв – директор музею історичних та культурних реліквій родини Шереметьєвих, керівник творчої групи – Ніна Ковтанюк – заступник генерального директора Національного музею історії України з наукової роботи. Автор ідеї та куратор виставки Юрій Савчук – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України, художник Володимир Таран.

У межах проекту були задіяні музеї, архіви та бібліотеки, що надали матеріали зі своїх колекцій: Національний музей воєнної історії Швеції – Військовий музей у Стокгольмі, генеральний директор Стаффан Бенгтссон, директор Ева-Софі Ернстелл, Музей Війська Польського директор, професор Януш Цісек, Музей історії міста Києва, директор Олексій Шереметьєв, Центральний державний історичний архів України у м. Києві, директор, к. і. н. Іван Кісіль, Російська національна бібліотека, Санкт-Петербург, генеральний директор Антон Ліхоманов, Баварська державна бібліотека, генеральний директор д-р Рольф Грібель, що забезпечило належний рівень міжнародної співпраці.

На сьогодні в стадії реалізації знаходяться проекти: "Презентація культурних цінностей, повернених Національною комісією з питань повернення в Україну культурних цінностей та Державною службою контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, "Документування, послуги, прозорість – робота Координаційної установи у Магдебурзі", "Отримання Мідентичності через реституцію культурних цінностей: досвід Білорусії", "Україніка у колекціях кінофотодокументів Федерального архіву ФРН і проблеми повернення культурних цінностей у цифрову епоху".

Особливо важливими є проекти "Дослідження і переміщення бібліотечних витрат періоду Другої світової війни та створення національного реєстру втрачених книжок і колекцій", "Повернення та реституція культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої світової війни: досвід, проблеми, перспективи". Управління цими проектами вимагає поглибленого аналізу.

Проекти "Головні державні завдання у сфері повернення культурних цінностей та шляхи їх ефективного виконання" та "Загальні втрати музейних пам'яток Лаврським істориком-культурним заповідником у Другій світовій війні: проблеми пошуку і повернення" є дуже актуальними і своєчасними.

Проект "Пошуки повернення культурних цінностей: теоретичні і практичні аспекти" розкриває головний напрям міжнародного соціокультурного проектування.

У стані реалізації проект "Втрати Київського національного музею російського мистецтва в роки Великої вітчизняної війни". На особливу увагу заслуговують шляхи реалізації проблем реституції культурних цінностей Бахчисарайського історико-культурного заповідника за матеріалами фондів та архівних колекцій.

В процесі обговорення проект "Повернення української архівної спадщини: проблеми та шляхи вирішення", проблеми пошуку, ідентифікація та повернення художніх творів Національного музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків, втрачених під час та внаслідок Другої світової війни потребують вироблення інноваційних підходів.

Ефективними міжнародними проектами є проект "Краківський слід археологічних колекцій Національного музею історії України та перспективи повернення в Україну" та проект "Поверненням музейних предметів Лаврського історико-культурного заповідника з Німеччини в повоєнний час". Вони потребують залучення молоді.

Розробка стратегії проекту проведення міжнародної науково-практичної конференції "Повернення національного культурного надбання: здобутки та перспективи українсько-європейської співпраці" передбачала участь різних країн та менеджерів соціокультурної діяльності. Цей проект був орієнтований на залучення фахівців з проблем збереження культурних цінностей з врахуванням особливостей міжнародного соціокультурного середовища.

В межах управління проектами від Республіки Білорусь були представлені начальник відділу науково-методичного забезпечення діяльності охорони історико-культурного надбання державного навчального закладу "Інститут культури Беларусі" та начальник сектору охорони історико-культурної спадщини управління охорони історико-культурного надбання та реставрації Міністерства культури Республіки Білорусь.

Від Федеративної Республіки Німеччина: керівник Координаційної установи у м. Магдебург – установи федерації і земель з питань втрачених культурних цінностей і документування культурних цінностей при Міністерстві культури землі Саксонія-Ангальт, керівник відділу культури, освіти та меншин Посольства Федеративної Республіки Німеччини в Україні та керівник правового відділу Посольства Федеративної Республіки Німеччина в Україні.

Від Республіки Польща: директор Департаменту польської культурної спадщини за кордоном Міністерства культури і національної спадщини Республіки Польщі та директор Національного закладу ім. Оссолінським у Вроцлаві.

Від Російської Федерації: референт відділу музеїв Департаменту культурної спадщини Міністерства культури Російської Федерації, референт Департаменту масових комунікацій, культури та освіти Керівного апарату Уряду Російської Федерації та керівник групи культури, перший секретар Посольства Російської Федерації в Україні.

Від України: керівник управління культури та духовності Головного управління з питань гуманітарного розвитку Адміністрації Президента України, директор Центрального архіву зарубіжної україніки, завідувач відділу, завідувач сектору Управління з питань гуманітарної політики та інноваційного розвитку Департаменту фахової експертизи Секретаріату Кабінету Міністрів України, директор з наукової роботи Інституту історії України НАН України, генеральний директор Київського національного музею російського мистецтва, директор Департаменту культурної спадщини та культурних цінностей Міністерства культури України, ректор Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, генеральний директор Національного музею українського народного декоративного мистецтва, провідний науковий співробітник Меморіального комплексу "Національний музей Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років", директор Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, директор Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, завідувач відділу європейського живопису Національного музею мистецтва ім. Богдана та Варвари Ханенків, Вчений секретар Національного художнього музею України, старший науковий співробітник Інституту історії НАН України, керівник Центру досліджень історико-культурної спадщини Інституту історії НАН України, керівник Центру досліджень проблем повернення та реституції культурних цінностей Інституту історії НАН України, директор Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтв України, головний зберігач Національного художнього музею України, заступник начальника управління – начальник відділу управління регіональних представників з питань охорони культурної спадщини та переміщення культурних цінностей Департаменту культурної спадщини та культурних цінностей Міністерства культури України, генеральний директор Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, генеральний директор Кримської республіканської установи "Бахчисарайський історико-культурний заповідник", Міністр Культури України, старший науковий співробітник Інституту історії НАН України, Генеральний директор Національної парламентської бібліотеки України, генеральний директор Національного заповідника "Софія Київська", генеральний директор Національної історичної бібліотеки України, завідувач Музею історичних коштовностей Національного музею історії України, директор Інституту археології НАН України, начальник відділу контролю регіональних представників з питань охорони культурної спадщини та переміщення культурних цінностей Департаменту культурної спадщини та культурних цінностей Міністерства культури України, директор Департаменту зв'язків із закордонним українством та культурно-гуманітарного співробітництва Міністерства закордонних справ України.

Таке поєднання зусиль фахівців найвищого ґатунку забезпечувало необхідний міжнародний рівень обговорення та вирішення актуальних проблем збереження культурних цінностей.

Розглянемо проект, що містить рекомендації для надання допомоги державам-учасникам щодо ефективного реагування на коло проблем, які виникають щодо включених об'єктів у Список всесвітньої спадщини.

Захист релігійної спадщини є найпершим завданням та питанням, до якого необхідно звертатися під час впровадження принципів Конвенції всесвітньої спадщини. Існуючі релігійні об'єкти часто вносяться до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО за рахунок свого релігійного та духовного значення; в інших випадках, однак, релігійні об'єкти та священні місця можуть бути невід'ємною частиною великих ансамблів, таких як історичні міста, культурні ландшафти та природні об'єкти. Значення таких місць і інтереси релігійних громад повинні бути належним чином визнані в процесах сталого управління.

Особливо важливим є проект міжнародний семінар "Роль релігійних громад в управлінні об'єктами всесвітньої спадщини". Мета проекту – створити платформу для дискусій і діалогу із залученням відомих міжнародних експертів, національних директивних органів, місцевих керівників і представників різних релігійних громад всього світу, які повинні дійти до спільного рішення щодо поліпшення довгострокового управління об'єктами всесвітньої спадщини.

Завдання проекту:

- вивчити політику інших країн щодо релігійних об'єктів та встановити зв'язки між різними підходами;
- провести дискусії стосовно ролі релігійних громад у сфері збереження культурної спадщини;
- сформулювати спільне бачення для захисту релігійної спадщини;
- практично застосувати норми національного та міжнародного права в плані співпраці між державою та релігійними громадами щодо збереження об'єктів всесвітньої спадщини;
- розробити за результатами семінару підсумковий документ;
- видати збірку доповідей учасників семінару.

Форми реалізації проекту:

- виступ учасників з доповідями на семінарі;
- проведення круглих столів з обговоренням виступів;
- відвідання об'єкта всесвітньої спадщини ЮНЕСКО "Собор Святої Софії з прилеглими монастирськими спорудами, Києво-Печерська Лавра";
- мультимедійна презентація об'єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

У реалізації проекту брали участь працівники Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, Національної комісії України у справах ЮНЕСКО, Постійного представництва України при ЮНЕСКО: керівник проекту, координатор проекту, бухгалтер, перекладачі, екскурсоводи. Використовувались приміщення, обладнання та техніка, що є власністю Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Фінансування семінару здійснювалось за програмою участі ЮНЕСКО та Фонду всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Планується залучити бюджетні кошти Міністерства культури України.

Проектними результатами стали:

- відзначені ролі, яку відіграють релігійні громади у створенні, підтримці і безперервному формуванні священних місць, а також ролі, яка відіграється ними у догляді за вже існуючою спадщиною;
- підвищення рівня інформованості всіх зацікавлених сторін про важливість управління релігійними об'єктами для покращення взаємного розуміння;
- визнання значення всесвітньої спадщини і специфіки кожного об'єкта всесвітньої спадщини, і пов'язаних з ним духовних і релігійних цінностей;
- створення платформи для діалогу та обміну знаннями між усіма громадами, які залучені до нашої спільної спадщини;
- підвищення міжнародного авторитету і статусу України.

В межах проголошеного ООН Міжнародного року зближення культур було організовано та проведено міжнародний семінар "Роль релігійних громад в управлінні об'єктами всесвітньої спадщини".

Організаторами заходу виступили Центр всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, Постійне представництво України при ЮНЕСКО, Національна комісія України у справах ЮНЕСКО, Міністерство культури і туризму України. Координатором заходу визначено Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. Міжнародний семінар проходив під патронатом Президента України та за благословенням Предстоятеля Української Православної церкви Митрополита Київського та всієї України Блаженнішого Володимира.

У міжнародному семінарі взяли участь представники 16 країн Європи, Азії та Африки, зокрема Грузія, Україна, Росія, Польща, Греція, Кіпр, Сербія, Франція, Норвегія, Італія, Ліван, Непал, Шрі-Ланка, Ізраїль, Ефіопія, Малі.

З доповідями-презентаціями на семінарі від України виступили представники об'єкта всесвітньої спадщини "Київ: Собор Святої Софії, Києво-Печерська Лавра з прилеглими монастирськими спорудами", Генеральний директор Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника – Громова Марина Едуардівна, Архієпископ Вишгородський Павел, вікарій київської Митрополитії, намісник Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври, Генеральний директор національного заповідника "Софія Київська" Куковальська Неля Михайлівна.

В роботі семінару брали участь 46 міжнародних експертів та понад 30 представників України. На засіданнях було заслухано більше 40 доповідей та представлено більше 40 тематичних презентацій світових духовних та культурних центрів, проведено багато дискусій та обговорень щодо розвитку довгострокової стратегії в галузі охорони і раціонального використання об'єктів всесвітньої спадщини релігійного значення. По закінченню доповідей та презентацій учасники міжнародного семінару взяли активну участь у складанні підсумкового документа "Київська резолюція щодо питань захисту об'єктів релігійної спадщини рамках Конвенції всесвітньої спадщини".

З точки зору управління проектами для нашої держави зазначений захід мав важливе значення, оскільки сприяв підвищенню міжнародного авторитету і статусу України, дав змогу представникам нашої країни підтримувати інтереси України під час їх роботи з Центром всесвітньої спадщини ЮНЕСКО та Комітетом всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, зокрема щодо збільшення кількості українських об'єктів у Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Проведення міжнародного семінару "Роль релігійних громад в управлінні об'єктами всесвітньої спадщини" дозволило здійснити обмін досвідом, обговорити відносини між релігійними громадами, національними органами та міжурядовими організаціями, а також роль, яку можуть відігравати релігійні громади у достроковому управлінні релігійними об'єктами всесвітньої спадщини; обговорити консолідації знань щодо дослідження, розробки та практичного застосування національної політики і законів, а також міжнародних норм з охорони, використання, діяльності та управління об'єктами всесвітньої спадщини релігійного значення, в рамках співпраці між державами-учасницями Конвенції всесвітньої спадщини і релігійних громад щодо збереження об'єктів всесвітньої спадщини.

Підсумовуючи, можна з впевненістю сказати, що організація та проведення міжнародних конференцій закладами культури є важливим інструментом поліпшення збереження пам'яток культурної спадщини, оскільки передбачає висвітлення широкого кола питань, присвячених дослідженню окремих пам'яток архітектури і мистецтва, музейній справі в Україні та світі в історичному розвитку, місця і ролі музеїв у сучасному світі.

Менеджери зовнішньокультурної діяльності життєвий цикл проекту повернення культурних цінностей розбивають на фази та стадії. Дуже важливими є такі фази життєвого циклу проекту, як зародження, зростання, зрілості, завершення. Оскільки стадія проекту – одна з послідовно виконуваних частин створення інноваційного соціокультурного проекту, повинна бути встановлена нормативна документація, що закінчується чітко зафіксованим результатом. В більшості країн світу фаза зародження проекту включає такі стадії, як розробка концепції, яка характеризується появою загальної ідеї, стадія аналізу та вивчення можливостей, що визначає приблизні витрати, обсяг робіт, терміни виконання, причому визначається реальність даного проекту.

В міжнародних соціокультурних проектах фаза зростання включає стадії планування. На даному етапі розробляється план виконання, готується загальний бюджет проекту, план ресурсного забезпечення та календарний план. Фаза зрілості включає стадію забезпечення всіх складових проекту. Фаза завершення характеризується завершенням робіт, оцінкою отриманих результатів, аудит, порівняння з наміченими цілями, підсумкова звітність. Наприкінці проекту робляться відповідні висновки, узагальнюються позитивні результати, їх причини з метою прийняття відповідних рішень та накопичення досвіду щодо реалізації проектів повернення культурних цінностей.

У міжнародній практиці виділяють чотири стадії розробки та реалізації інвестиційного проекту: передінвестиційний, інвестиційний, експлуатаційний, ліквідаційний.

Проблема якості управління проектами в соціокультурному середовищі є важливою ідеологічною соціальною та культурологічною проблемою, що тісно пов'язано з проблемою якості вищої освіти.

Як стверджує В.Д. Шинкарук [18], визначення проблеми якості освіти визначається низкою об'єктивних чинників: по-перше, від якості людських ресурсів залежить рівень розвитку країни та її глобальної конкурентоспроможності; по-друге, якість фахової підготовки визначає конкурентоспроможність випускників вищої школи на ринку праці, а значить і їхній рівень соціальної захищеності й ефективності участі у формуванні нової економіки країни; по-третє, якість професійної підготовки фахівців – невід'ємна вимога до вітчизняної вищої освіти, якщо вона прагне інтегруватись у європейський світовий освітній простір.

Процес євроінтеграції передбачає створення загальноєвропейського освітнього та наукового простору на основі розроблення єдиних критеріїв і стандартів у галузі освіти та науки з метою визнання періодів і термінів підготовки фахівців з вищою освітою, що сприятиме співробітництву між вищими навчальними закладами Європи, мобільності викладацького складу та студентів. Болонський процес передбачає структурне реформування національних систем вищої освіти країн Європи, зміну освітніх програм і проведення необхідних інституційних перетворень у вищих навчальних закладах Європи, проте він не передбачає уніфікації змісту освіти [6]. Сучасна освіта повинна забезпечувати виконання низки завдань щодо управління проектами збереження культурних цінностей та забезпечувати якісну підготовку фахівців.

Узагальнюючи викладене, необхідно акцентувати увагу на тому, що культурологічні аспекти управління проектами збереження культурних цінностей є складовою державної культурної політики і суттєво впливають на національний культурний простір.

Використані джерела

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1996. – №30. – С. 141.
2. Основи законодавства України про культуру: Закон України від 14 лютого 1992 року №2117-XII // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1992. – № 21 – С. 294.
3. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08 2000 року № 1805-III // Правова охорона культурної спадщини: зб. документів. – К.: ХІК, 2006. – С. 130-162.
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини: Закон України від 09 вересня 2010 року №2518-VI // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2011. – №4. – С. 22.
5. Про затвердження Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2011 – 2015 роки. Кабінету Міністрів України. Постанова від 01.12.2010 №1088 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1088-2010-p>.
6. Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні, Лісабон, 11 квітня 1997 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_308.
7. The Crossborderer (інформаційний бюлетень) 1/2011[Електронний ресурс] – Режим доступу: http://plbyua.eu/upload/pl/The%20Crossborderer%20No%201_2011.pdf.
8. Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні / В. І. Акуленко. – К.: Вища школа, 1991 – 274 с.
9. Андрес Г. О. Охорона культурної спадщини України в контексті світових інтеграційних процесів (друга половина XX – початок XXI століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 26. 00. 05 "Музеєзнавство; пам'яткознавство" / Г. О. Андрес . – К., 2009. – 20 с.
10. Богуцький Ю. П. Українська культура в європейському контексті / [Богуцький Ю. П., Андрущенко В.П., Безвершук Ж. О., Новохатько Л.М.]. – К.: Знання, 2007. – 679 с.
11. Історія співпраці. Програма транскордонного співробітництва Польща – Білорусь – Україна на 2007.2013 рр. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.pl-by-ua.ea/ua,3,24>.
12. Каткова Т. Г. Діяльність ОВС України з питань захисту культурної спадщини: адміністративно-правовий аспект: дис. канд. юрид. наук: 12.00.07 / Т.Г. Каткова. – Харків, 2008. – 242 с.
13. Курило Т. В. Становлення і розвиток законодавства про охорону культурної спадщини в Україні: історико-правове дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 " Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень" / Т. В. Курило. – К, 2003. – 18 с.
14. Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України: http://www.niss.gov.ua/articles/1064/#_ftn6.
15. Опалько Ю. В. Збереження культурно-історичної спадщини в сучасній Україні: проблеми та перспективи / Ю.В. Опалько // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2). – С. 83–88.
16. Прибега Л. В. Національна нормативно -правова та міжнародна охорона культурної спадщини / Л.В. Пребега // Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань: зб. документів / Інститут культурології акад. мистецтв України. – 2009. – С. 7 – 26.
17. Чернець В. Г. Сучасні тенденції розвитку вітчизняної культури / В. Г. Чернець // Культура і сучасність. – К. : Міленіум, 2012. – № 2. – С. 3 – 9.
18. Шинкарук В. Д. Інтеграція освіти і науки як визначальний чинник зростання якості освіти / В. Д. Шинкарук // Культура і сучасність. – К. : Міленіум, 2012. – № 2. – С. 9 – 14.